

Руският поглед към „дисидентството” – дълбочина и себеирония

*"Ако се уплашим, значи сме нищожни,
безнадеждни, и за нас е пушкинското презрение:
"Защо е на стадата дара на свободата?...." ¹*

Ал. Солженицин

Ако се изплашим, ако не заживеем в истината, според Солженицин, значи си заслужаваме съдбата. Такава е неговата категорична присъда, предупредително произнесена към съветските граждани през 1974 г. Дали обаче тя не важи за всяко време и за всяко място? И, което е по-съществено с оглед социалистическото общество, дали ако неговият призив "Жить не по лжи!" би бил масово последван, същото това общество нямаше да се доближи максимално до образа, представен от идеала? И дали самият Солженицин вярва в такъв един резултат? Доколко изобщо са уместни подобни въпроси ще се опитам да разбера чрез опит за коментар върху факти и разсъждения, изнесени и направени от руски изследователи, добри познавачи както на социополитическата действителност в Съветския съюз през втората половина на XX в., така и на живота и менталитета на съветските граждани през същия период, така и на руското "дисидентство" дотолкова, доколкото то е неизменна част от съветското общество след средата на 50-те години през същото столетие. Това са факти и разсъждения, направени в дълбочина, но с добре премерена ирония и себеирония - към обекта на своето изследване и към самите себе си...

В "60-е. Мир советского человека" П. Вайль и Ал. Генис, разглеждайки началното руско "дисидентство" казват: *"Това явление, което по-късно*

назоваха дисидентство, възникна незабелязано. Всъщност, когато неговите участници получиха това чуждестранно име, всичко взе, че свърши." ²

Коя е логиката и кои са фактите, които дават основание на двамата автори да направят тази констатация?

"Чуждестранното" име - не пропускат да отбележат авторите - не се приема от руските интелектуалци, които имат отношение към словото и които категорично отказват да се характеризират чрез термини, съдържащи отрицание". Именно поради това и руският превод на "дисидентство" - "инакомислие" също малко се употребява. Не случайно предпочитаното определение е "правозащитници": то носи позитивно-градивен смисъл. Разбира се, този термин представя само част от дейността на хората, които принадлежат, съставят "партията на порядъчните хора", както по-късно се назовават руските "дисиденти".

Въпросът "Как е по-точно да възприемаме "дисидентството" - в неговите общи проявления или в неговата специфика?" има логичен отговор, който гласи: и в двете му разновидности. Къде - е следващият въпрос - най-ярко се проявяват общите моменти и характеристики на "дисидентството"? Естествено е това да става в Съветския съюз, откъдето е възприет както моделът на обществото, така и корективното действие-противопоставяне на този модел. Добре известно е, че центърът излъчва (естествено, когато става дума за послания, не за схеми - като универсалния съветски модел, наложен силово в цяла Източна Европа), а периферията взема, доколкото това ѝ е нужно и възприема, адаптира ценностите, които идват от там.

"Дисидентството" е път, дейност в развитие, която започва с индивидуалната нравствена съпротива и себеотстояване, преминава през оформяне на приятелски групи от съмишленици, които стават основни изразители на общественото мнение и естествен притегателен център за будните граждани, преминава през най-разнообразни изяви и форми - от изказвания на официални форуми, през публикуване на критични

произведения, през реабилитиране на забранени автори, през отправяне на публични възвания, през правна защита на репресирани личности, през подписване на харти (като чехословашката "Харта 77") и естествено в края на пътя стига до организираната съпротива срещу властта на несправедливостта и несвободата. Или "дисидентската" организация е финалната форма на "дисидентството", а не нейна единствена форма. Целта на "дисидентството" е да въздейства върху широк кръг от хора, като събуди критицизма им към властта или като ги мотивира за "живот не в лъжата" (Солженицин) или за "живот в истината" (Хавел).

Трудно е да се каже, коя от фазите, коя от формите е по-симпатична и по-действена. Безспорно е едно: като дейност, осъществявана от интелектуалци и присъща на интелектуалци, "дисидентството" е по-комфортно като индивидуална, ясно осъзната личностна позиция, и по-дискомфортно - поради общата регламентация - в етапа на организацията. Защото организацията отделя от мнозинството, за което главно е предназначена дейността на "дисидентството", а и защото битуването в организация предполага не малък компромис на личността със себе си в името на общите норми, организацията носи и своеобразно насилие, тъй като е призвана да налага мнението на мнозинството над малцинството. Не случайно бившият "дисидент" и първи демократично избран некомунистически премиер на Чехия, историкът Петър Питхарт, твърди, че в *"дисидентското гето се задушавал"* ³, а Наталия Горбаневска държи да подчертае: *"Ние бяхме нормални хора в едно ненормално общество, бяхме свободни хора в едно несвободно общество. Бяхме хора на личностния и индивидуален избор в обществото, където се предполагаше да се подчиняваш на колектива, на държавата, на господстващата идеология.*

Поради това - казва Горбаневска - не обичам названието "дисиденти". Защото пак е някакво видово понятие. А ние бяхме толкова различни, имахме идейни, а и други различия..." ⁴ Дори само тези две мнения, взети самостоятелно показват, че не малка част от изявените "дисиденти" и в центъра и в

периферията на Източния блок предпочитат да идентифицират себе си като самостоятелни личности с позиция, а не като група от хора, дисциплинирани и уеднаквени, както това обикновено се случва в други организации – политическите партии. Това е причината “дисидентите” да създават сдружения тип “граждански структури” във финалната фаза на развитието си.

В ранния етап на "дисидентството" е трудно да се определи кои личности принадлежат към това движение и кои не. *"Дисидентството"* - отбелязват Вайль и Генис - няма история в традиционния смисъл. Нещо повече. Неговите представители са трудно отграничими на този начален етап, защото в действителност "не предлагат нищо, което властта да не е прокламирала. Партията призовава към искреност - те говорят истината. Вестниците пишат за възстановяване на законовите норми - дисидентите съблюдават законите по-прецизно от прокуратурата. От трибуните се говори за необходимост от критика - дисидентите с това и се занимават...

Закономерно е, - продължават двамата автори, - че първите стъпки на това движение правят поети, художници, писатели. Закономерно е, че от поетичните четения пред паметника на Маяковски излизат лидерите на всички дисидентски направления... Културната опозиция - казват те - възниква преди всички други и се проявява с най-голяма активност." ⁵

В какво - е резонният въпрос - се изразява "културната опозиция"? В писане, рисуване, музициране чрез различни стилове, които по същество отричат всевластието на т. нар. социалистически реализъм. В подбора на теми и сюжети, които предполагат критично отношение към заобикалящата действителност, към разкриване драмата на личността, нейните болки и радости, обусловени от нормалните човешки чувства, а не зависими от социалната среда - т. е. в тяхната общовалидност и уникалност едновременно. И най-вече чрез публицистични произведения, които са понятни и оказват въздействие върху масовата публика. Другият път е пътят на себеотстояването

в професионалната среда, в която се отвоюва пространство за по-свободно творчество и обществена изява, правото на "живот не в лъжата", към което по-късно призовава Солженицин.

Ето как най-общо Вайль и Генис характеризират инакомислещите: *"Дисидентите са свободните хора в несвободна среда. Целта е - да се формира обществено мнение. Идеята е - нравствена опозиция. Дисидентите към нищо не призовават, но служат за пример.. Подобно на Тимур и неговата команда ⁶ инакомислещите тайно правят това, което на теория трябва да вършат открито, повсеместно и официално... Дисидентите правят това, на което са ги учили в съветското училище: да бъдат честни, принципи, безкористни, готови за взаимопомощ..." ⁷* Но, докато т. нар. тимуровски команди трябва да държат на анонимността на своите благородни действия - едно изискване и едно усилие, което предполага свръхценностно извисяване на децата-тимуровци, то "дисидентите" по-скоро се стремят към публична легитимация, която да им позволи сериозно морално-ценностно присъствие в общественото пространство... Колкото до изявата на най-доброто, възпитавано и усвоявано в детската и юношеската възраст в съветското училище и в обществените организации, а и по-късно - в университетите - всичко това свидетелства, че "дисидентите" са част от съветското общество, неговата най-стойностна част. Или, казано по-директно, съветското (социалистическото) общество само отглежда един свръхнравствен елит, който естествено се превръща в коректив и критик на социалистическата действителност, без властта да съзнава ясно това. Една действителност, твърде различна от социалистическия идеал, с който по-голямата част от "дисидентите" са израснали и в който идеал в определен момент искрено са вярвали... Същата тенденция, същият феномен се забелязва и във всички източно-европейски държави. Не е случаен фактът, че мнозинството от инакомислещите са бивши или действителни, но по един или друг начин репресирани, членове на комунистическите партии.

Ако се опитаме да разсъждаваме върху дотук казаното и да го продължим, неизбежно ще влезем в противоречие с повечето постсоциалистически интерпретации и самоидентификации на "дисидентството", които са в посока на антикомунизма и тоталното отрицание на социализма. Достатъчно е да започнем от призива на инакомислещите към управляващите: "Спазвайте собствените си закони!". Самото му присъствие в публичната сфера е показателно. Затова, че на теория, в полето на чистата теория, социализмът може да бъде определен и като система, в която би могло прилично да се живее. Защото, юридически погледнато, голяма част от законите на социалистическото общество отстояват доброто и санкционират злото. Защото моралният кодекс на социализма в голямата си част застава зад общохуманни ценности, макар и формулирани предимно като идеологически. Целта на призива е да упражни натиск върху властта в посока на превръщането на писаните норми и закони в реално действащи.

Всичко като че ли започва на шега. Поне така е според очерчания от Вайль и Генис съветски път. Излизането от състоянието на разумно, защитно ситуиране в социото, освобождаването на културните задръжки, както и директният изказ на несъгласие с някои от изкривените норми на обществото се изразява в началото предимно в пиянски компании, в които остроумно се ругае властта.

Шумните приятелски сбирки са действителните предшественици на "дисидентските" общества. Те бързо се превръщат в едни от най-привлекателните и дори от най-престижните места за част от будните руснаци. Постоянно присъстващите там хора обикновено загърбват материалното благополучие и се отдават на душевно пречистване, с помощта на алкохола и словото. (Бохемският живот се възприема от мнозинството граждани в СССР и другите социалистически държави като неотменна характеристика на "дисидента". Не случайно в Чехословакия е разпространена следната характеристика: *"Дисидентите ходят с бради и дълги коси, не събират пари за*

хладилник и "Шкода", говорят чужди езици, носят дънки и много от тях са евреи." ⁸ Постоянните спътници пък на В. Хавел от силите за сигурност споделят: "С г-н Хавел службата е песен. То са кръчми, кафенета..." ⁹

Именно такива хора започват промяната както в начина, така и в стила на живот. Ако до този момент най-ярката гражданска позиция е мълчанието, отсъствието от публичния живот на обществото, то през 60-те започва говоренето на един нов език, по-малко ироничен и повече иносказателен. И макар ироничният етап да е първостепенен, той се оказва не така действен, като критично-символния. Защото ироничният поглед е безалтернативен. Чрез него се осмива статуквото, чрез него се освобождава напрежение, но той не събужда желание за активно действие и противодействие. Нещо повече. Иронията отклонява от най-важната задача, която интелектуалците от 60-те години си поставят: да изобразяват истинската действителност такава, каквата е. Да търсят и казват истината, цялата истина... Този принцип най-ярко се следва в сп. "Новый мир" на Александър Твардовски, чийто стремеж е да "изгради социализма" поне на страниците на изданието. Така следващата стъпка - на критичен анализ на заобикалящата действителност, на назоваване на истината за тази действителност предполага съзнателно положено усилие за "живот не в лъжата". Този именно стил на живот променя и стила или е предшестван от промяна на литературния стил. Появява се т. нар. езоповско говорене и езоповско писане, чрез този символен език започва същинската комуникация между писатели-интелектуалци и публиката, която става съавтор на произведението. Съавтор, който тълкува и интерпретира думи и мисли, послания и откровения на твореца. "Преводът" на езоповия език е индивидуален. Той е зависим от ценностната система и обществената ангажираност на отделния читател, а не рядко и от моментното му състояние, определено в повечето случаи от дразнителите, с които се е сблъскал в конкретния ден и час.

Този именно кодов език предпазва от санкциите на цензурата. И тук въобще не става дума за неразбирането на алегоричния изказ от цензурата - тя, естествено, също чете и декодира написаното, но трудно може да санкционира заради презумпция за другосъдържателност. В този мета-свят животът на хората става по-смислен и по-пълноценен. За дълго време той се превръща в своеобразен заместител на липсващата свобода за говорене и отреагиране на негативите в реалната социалистическа действителност. Но същият този алегоричен език е ненужен и неразбираем на Запад. Това е една от причините за драмата, която изживяват талантиливи творци от СССР и другите източноевропейски страни в емиграция. Те, отказвайки се от езоповското писане в новата среда, до голяма степен обезсмислят себе си и за голяма част от тях е невъзможно да се пренагласят, да започнат да творят на адекватен за свободния свят език и стил.¹⁰

Така се извървява пътят от бохемството до алтернативната култура, която си отвоюва пространство както в официалния живот на обществото, така и в паралелния свят - светът на съмишлениците, създаден в повечето случаи въз основа на личните приятелства и съзаклятничества. Така истината започва да се произнася от "тайния амвон", откъдето единствено има чуваемост за нея. Така се формират нравствените качества на "дисидента", които дават тон на обществения живот. Към тези до известна степен професионални носители на истината хората се обръщат дори за помощ при справяне с ежедневни битови проблеми. Нещо повече. Нравствените качества на "дисидента" дават тон на обществения живот. Самото съществуване на личности като академик Сахаров, отбелязват Вайль и Генис, е достатъчно за не малка част от представителите на техническата интелигенция да се борят за истината и да я произнасят на официални партийни и държавни форуми. Постепенно *"инакомислието става професия"*.¹¹ А професионализацията води и до йерархизация. Чрез обществения авторитет, който определени публични личности си завоюват с конкретните си действия вътре в страната и с активната помощ на западните

радиостанции се оформя т. нар. от Вайль и Генис "дисидентски генералитет". Става повече от ясно, че за да си позволи дадена личност да говори истината, трябва първо да положи усилие за своята популярност, усилие в посока на утъпкания от предшествениците път - като предизвика интерес към себе си както на официалните държавни институции, така и на западното мнение. Но по този начин "дисидентската" легитимация тръгва по обратния "маршрут": първо личността става известна - после говори и се бори за истина и справедливост, а не утвърждава себе си в публичното пространство чрез действията си в защита и отстояването на тези ценности.

Следващата стъпка, следващият етап, е организацията. Тази форма на протест дълго време се избягва от "дисидентите". Като ярки индивидуалности те естествено са в своеобразен конфликт с всяка форма на организираност, тъй като тя предполага известен отказ от себе си в името на компромисното съжителстване с другите. В същото време инакомислещите съзнават, че тяхната сила е в не-подобие то на партията, в противодействието не чрез сила, а чрез различен стил.

*"Тук именно е главното противоречие - констатира Вайль и Генис - Партията, разбира се, е ковчег. Но отсъствието на програма неизбежно води до размиването на самата идея за противопоставянето: в името на какво, защо и даже - за кого?"*¹²

В този момент с особена острота се усеща липсата на лозунг, който да обедини отделните колкото приличащи си, толкова и различаващи се индивидуалности. Тогава именно на помощ идва есето на Солженицин "Жить не по лжи!", написано ден преди екстрадирането му - 12 февруари 1974 г. "Да не живеем в лъжата" по същество означава "да живеем в истината". Но коя е истината - е следващият въпрос. Кой може да я назове? И дали тя е една за всички? Тези именно въпроси правят невъзможен живота под един лозунг. Именно поради това "дисидентите" се обединяват около идеите, които ползва всяка революция: свобода, равенство, справедливост, законност. Но тези идеи

- както правилно забелязват Вайль и Генис - вече са използвани от властта. Какъв е алтернативният път тогава? Като че ли единствено опитите за тяхното припомняне и тяхната автентична реабилитация.

Трябва да отбележим, че организирайки се в своеобразна "партия на порядъчните хора", същите порядъчни хора започват да живеят в не особено симпатичния свят на утвърждаване на общото и своеобразно остракиране на различното. Така при всяка конкретна акция на "дисидентите" - от типа на подписка или възвание - се появяват два отделни списъка: единият на подписалите, другият - на отказалите се да подпишат. Като автоматично по този начин се внушава, че последните заслужават общественото порицание. В тази връзка Виктор Красин признава: *"Един от моите приятели ми каза: "Ти си болшевик наопаки. С какво всъщност се отличаваши от тях?"*¹³ Така се отнема свещеното право на личността да следва собствените си морални и политически ценности. Противоречието е обусловено от факта, че нравственото противопоставяне е дело на отделната личност. Езикът на противопоставянето за да е действен, трябва да е различен от официалния. А такъв - различен - се оказва предимно естетическият език на ранното, на културното "дисидентство". На организирания му етап комуникацията се осъществява чрез познатите думи от официалната сфера, но думи, в които се влага друго съдържание. Именно това е етапът на същинското инакомислие. Именно тогава "дисидентите" се подреждат в редицата на отречените от властта в предшестващите години "контрареволуционери" и "космополити".¹⁴

Така в Съветския съюз се появява общественото мнение, изразявано чрез песни под съпровод на китара, чрез вицове, чрез битуване в тесни или по-широки приятелски кръгове, които водят живот, компенсаторен на живота в официалната сфера.

Начало на масовото движение на протеста, според Вайль и Генис - поставят писателите А. Синявски и Ю. Даниел. Те казват: *"За рожден ден на правозащитното движение може да се смята 5 декември 1965 г., когато в*

*Москва на Пушкинския площад се провежда първата демонстрация под правозащитните лозунги "Необходима е гласност за съда над Синяевски и Даниел!" и "Уважавайте съветската Конституция!"*¹⁵

Естествено е това да стане по-масово през 70-те години. Когато опасността за посегателство върху живота на отделната личност вече почти не съществува. Когато либерализацията на обществото е факт. Казано в прав текст - когато възможностите за проява на критичност и себеотстояване са по-големи. Именно тогава "Наказателно-процесуалният кодекс" става бестселър и правозащитното движение е най-активно. Именно тогава самиздатската литература се разпространява и чете най-много, именно тогава зачестяват подписки и възвания. Именно тогава, след няколкогодишно активно и добронамерено общуване между Изтока и Запада, става възможно провеждането на Хелзинкската среща, под чийто протокол за защита правата на човека се подписват социалистическите държави. Хелзинкската конференция от 1975 г. е катализатор за движенията на протеста в Източния блок.

Само година преди това е достигнат етапа, в който логично се появява призивът на Солженицин за "живот не в лъжата" към всички руснаци, които в този момент трябва просто да последват примера на "дисидентите". Един призив повече от утопичен, но същевременно - призив, който съдържа в себе си формулирана крайната цел на "дисидентството" - въздействие върху и активизиране на цялото общество.

Но преди да стигне до този лозунг, Солженицин извървява не дълъг, но логичен и наситен с противоречия житейски път. Той се появява в публичната сфера като писател, откликнал по най-ярък начин на официалните призови за критичност към времето на сталинизма, призови, отправени последователно на XX и XXII конгреси на КПСС - с повестта "Един ден на Иван Денисович", произведение, за което Вайъ и Генис казват: *"Един ден" беше несъмнено най-голямото литературно събитие, но въпреки това не стана тяхно знаме. А и*

не би могло да стане, защото не носи л о з у н г. " ¹⁶ Преминава през легитимацията от страна на властта (личната благословия на Н. С. Хрушчов за публикуването на повестта, приемането за член на Съюза на съветските писатели, отправянето на специални покани за присъствие на официални форуми) и през противодействието на същата тази власт (чрез протестното писмо срещу цензурата до IV конгрес на съветските писатели, писмо, подписано от над 80 видни писатели. Преминава през отправяне на призива "Комунизма трябва в хората да строим, не в камъните" - разказа "Для пользы дела" - до мемоарите "Решило телето дъба да боде", в които ясно се откроява този Солженицин, който след неуспешния опит по официален път да изрази до край своята критичност към заобикалящата действителност, преминава към открит протест, воден от нездравата по същността си месианска предопределеност. Така Солженицин, според Вайль и Генис, *"окончателно се обособява от обществените движения на 60-те. Даже катастрофата през август 1968 остана практически неотбелязана в личната му и творческата съдба. По това време той се намираше в своя творчески подем. Пророческият му стил неизбежно го водеше към позицията на пророк. Под перото на Солженицин започнаха да излизат творби, за които той самият някога бе казал: "Иначе много правилна книга, при условие, че всички изведнъж започнат да живеят според нея." Сега пожелателното наклонение се превърна в повелително. Сега се появиха очевидно неизпълнимият начин на живот - "Живот не в лъжата" и очевидно недосегаемият положителен герой - самият Солженицин в "Телето", където той водеше диалог не с хората, а със самия Бог."* ¹⁷

Как си представя Солженицин позицията на честния човек в есето "Да не живеем според лъжата!", в какво ще се изразява неговото противодействие на лъжата? Кои са примерните конкретни стъпки, по които ще се съди, че личността е избрала верния път:

" - Повече няма да напише, да подпише, да напечата по никакъв начин ни едно изречение, изкривяващо, според неговото мислене, истината;

- такова изречение ни в частен разговор, нито пред хора, няма да каже нито от свое име, нито от конспект, нито в ролята на агитатор, учител, възпитател или в театрална роля;

- живописно, скулптурно, фотографски, технически, музикално няма да изобрази, няма да съпроводи, да препредаде нито една лъжлива мисъл, нито едно изкривяване на истината, което различи;

- няма да използва нито устно, нито писмено нито един "ръководещ" цитат от угодничество или за застраховка, за успеха на работата си, ако не споделя напълно цитираната мисъл или ако тя не се отнася точно за случая;

- няма да позволи да го принудят да отиде на манифестация или митинг, ако това е против желанието и волята му; няма да вземе в ръце, да вдигне транспарант, лозунг, с който не е напълно съгласен;

- няма да вдигне гласуваща ръка за предложение, на което не съчувства искрено, няма да гласува нито явно, нито тайно за лице, което смята за недостойно или съмнително;

- няма да позволи да го вкарат в събрание, където се очаква принудително, изкривено обсъждане на въпроса;

- веднага ще напусне заседанието, събранието, лекцията, спектакъла, кинопрожекцията, щом чуе от оратора лъжа, идеологически дрънканици или безсрамна пропаганда;

- няма да се абонира или да купува вестник или списание, където информацията се изкривява, а основните факти се скриват.

Изброихме - казва Солженицин - разбира се, не всички възможни и необходими отклонявания от лъжата. Но този, който започва да се пречиства – с погледа на пречистения лесно ще различи и други случаи...

Това ще бъде труден път - но най-лесният от възможните...

И така: не излизаме първи на този път, а - се присъединяваме... така ще станем десетки хиляди и няма да познаем страната си!..." ¹⁸

Призивът на Солженицин е много впечатляващ, но и много труден, почти невъзможен за изпълнение. Идеята, че всеки може, че всички можем, е повече от утопична. Няма общество от праведници. Във всяко общество има и конюнктурни, и конформистки настроени хора, има и страхливци, има и смели граждани. По-реалистично е да се призове към по-голямо вслушване в публичното говорене на "почтените" хора, на избраните личности. Достатъчно е те да всеят съмнение в нещата (или поне в част от нещата), които официално се проповядват, достатъчно е да възпитат вкус към истината, достатъчно е - подобно на не малко случаи в България - да подкрепят тези, които казват истината, независимо в каква форма - литература, театър, кино или в лекция. Важна е подкрепата. Това просто е по-реалистично като призив и претенция, защото не рядко реакцията на хората е спонтанна, а не сериозно премислена. Съзнателното противодействие изисква преодоляване на себе си, изисква в не малка степен излизане извън стереотипа, подтискане на инстинкта за самосъхранение, т. е. изисква трудно възможното. А дори "дисидентите" не са герои, както заявява Наталия Горбаневска: *"...Дори Солженицин. И той е принуден да лъже, да лавира понякога... Солженицин няма общо с правозащитното движение. Той беше човекът, който откри нова епоха, но в правозащитното движение не взе никакво участие. Макар да оказа огромно влияние върху нас в нравствен смисъл..."* ¹⁹

Голямото значение на Солженицин е в лозунга. Лозунг, който се подема от не малко личности в СССР и в другите източноевропейски държави. Призив, лозунг, който предизвиква размисъл, разсъждения в дълбочина върху конкретната социополитическа действителност. Особено силно и пряко е влиянието на Солженицин върху Вацлав Хавел в Чехословакия, влияние, в резултат на което се ражда емблематичното есе "Силата на безсилните"...

¹ Ал. Солженицин, финал на есето "Жить не по лжи!", 12 февруари 1974 г.

² Петр Вайль, Александр Генис. 60-е. Мир советского человека. М., 1998, с. 176.

³ Ал. Попов, Цит. съч., с. 20.

⁴ Ние бяхме нормалните хора в едно ненормално общество. Тони Николов разговаря с Наталия Горбаневска - Демократически преглед, кн. 45, Зима 2000-2001, 317-318.

⁵ П. Вайль, Ал. Генис, Цит. съч., с. 177.

⁶ Тимур е герой на съветския писател Аркадий Гайдар, автор, който в книгата си "Тимур и неговата команда" превежда на художествен език съвкупността от морални ценности, които социализмът пропагандира и се опитва да възпитава у своите граждани от най-ранна детска възраст.

⁷ П. Вайль, Ал. Генис. Цит. съч., с. 180.

⁸ А. Попов, Чешкият интелектуалец..., с. 26.

⁹ Е. Кризеова, Вацлав Хавел - поет и президент. С., 1992, с. 133.

¹⁰ Ако продължим разсъжденията в тази посока и ги приведем към "случая Георги Марков" определено можем да кажем, че българският писател в емиграция, след кратка творческа криза прави възможно най-сполучливия избор като жанр и стил - репортажът. Така той успява да се раздели с езоповско писане и да предложи философско-премислен разрез на живота на част от българския политически и духовен елит при социализма. И до днес неговите "Задочни репортажи" остават един от най-ценните извори за социално-психологическия климат през близкото ни минало.

¹¹ П. Вайль, Ал. Генис, Цит. съч, с. 183.

¹² Пак там, с. 184.

¹³ Пак там, с. 183.

¹⁴ Пак там, с. 186.

¹⁵ Пак там, с. 179, 344.

¹⁶ Пак там, с. 249.

¹⁷ Пак там, с. 258.

¹⁸ А. Солженицин. Жить не по лжи! Есето на Солженицин открих в Интернет изданието на "Александр Солженицын. Ленин в Цюрихе. Рассказы. Крохотки. Публицистика." Екатеринбург, 1999, 569-574. Преводът е направен от мен - Н. Хр.

¹⁹ Тони Николов разговаря с Наталия Горбаневска - Демократически преглед, кн. 45, Зима 2000-2001, с. 318.